

Тимофій Герасимов

Вінницький національний технічний університет

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: timger84@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208176381>

Кам'янець-Подільський і війна на «домашньому фронті» (1915–1917 рр.): повсякденний аспект

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати особливості повсякденного життя мешканців Кам'янця-Подільського в 1915–1917 рр. **Методологія** базується на фундаментальних принципах наукового пізнання діалектики та детермінізму і загальнонаукових – історизму та об'єктивності. Для розкриття теми автором використані загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи історичного дослідження. **Наукова новизна.** У статті вперше в українській історіографії висвітлено повсякдення Кам'янця-Подільського доби Першої світової війни в рамках концепції «домашнього фронту». **Висновки.** У 1915 р. жителі Кам'янця-Подільського стали переконуватися в тому, що їхні сподівання на швидкоплинний характер війни були марними, хоча саме на вірі в швидку перемогу ґрунтувалися проурядові ура-патріотичні настрої 1914 р. Перша світова трансформувалася в тотальний військовий конфлікт на виснаження, результат якого значною мірою визначався в тилу, де йшло запекле протистояння на «домашньому фронті». Найбільш запеклого характеру набули питання стосовно чистоти громадянської моралі, боротьби проти внутрішнього ворога в контексті кристалізації міжнаціональних стосунків на рівні свій-чужий, проблема забезпечення населенням своїх щоденних потреб товарами першої необхідності. Щоправда, відносна наближеність Кам'янця-Подільського до лінії фронту через рік війни дала йому несподівану перевагу над більшістю українських міст у такій соціально чутливій сфері, як житлова. Внаслідок тогочасного відступу російських військ з подільського губерньського центру виїхали на схід місцеві чиновники та працівники низки підприємств та установ, що унеможливило загострення квартирного питання, яке охопило більшу частину українського тилового міського простору. Оскільки для колективного сприйняття дійсності «поворот 1915 р.» означав зміну повсякденних установок і практик, відтоді можна говорити, що «домашній фронт» у Кам'янці-Подільському все більше затьмарював події війни, навіть після широко розтиражованого воєнної пропагандою «брусилівського прориву».

Ключові слова: «домашній фронт», Кам'янець-Подільський, місто, Перша світова війна, повсякденність.

Постановка проблеми. Оскільки нинішня неоголошена російсько-українська війна набуває затяжного характеру, вона вимагає від України раціонального використання своїх демографічних, економічних, ідеологічних та психологічних ресурсів. І хоча застосована росіянами стратегія війни на виснаження може зазнати краху внаслідок кардинальної зміни ситуації на фронті не на їхню користь, українське суспільство мусить бути готовим і до такого сценарію. Для того, щоб перемогти в цьому протистоянні, важливим є використання нашого історичного досвіду.

Військові аналітики останнім часом часто порівнюють російсько-український конфлікт із Першою світовою війною, пояснюючи це превалюванням тактики позиційного ведення бойових дій, де ключову роль відіграє артилерія. Утім, не менш цікаві й значимі аналогії можна знайти і на так званому «домашньому фронті» – концептуалізованим поняттям західних істориків («home front»). Воно стосувалося території, на якій після початку «тотальної війни» проживало цивільне населення, щоденно стикаючись із породженими воєнною добою проблемами [Proctor, 2010, с. 4]. На думку автора, саме з 1915 р., коли попри масові очікування та ілюзії Перша світова війна остаточно перейшла в затяжну фазу, її кінцевий результат багато в чому визначався на «домашньому фронті». Тобто питання полягало в здатності тилового населення винести тягар війни без радикальних змін політичних настроїв, що, як показала історія, було зробити надзвичайно важко. У кожній місцевості проходила своя «фронтна лінія». Вона, звісно, відзначалася наявністю спільних рис з іншими локаціями того часу. Хоча, потрібно сказати, не лише в межах конкретної держави, адже повсякденна практика людей у воєнний час має закономірний характер. Водночас не варто забувати і про зумовлену низкою чинників місцеву

специфіку. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує Кам'янець-Подільський – найзахідніший український губернський центр Російської імперії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення феномену «домашнього фронту» періоду Першої світової війни є досить популярним в зарубіжній історіографії. Це пояснюється тим, що внаслідок безпрецедентної масштабності, інтенсивності, тотальності воєнної доби 1914–1918 рр. цивільне населення багатьох країн отримало перший досвід життя в таких умовах. Серед великої кількості публікацій варто насамперед назвати науковий збірник про «домашній фронт» у Великій Британії (Andrews & Lomas, 2014) та однойменну книгу Г. Стракана (Strachan, 2023), а також праці, присвячені тилловому життю жителів Франції (Fridenson, 1992), Османської імперії (Akın, 2018) та Берліна (Davis, 2000). У цих роботах порушувалася широкий діапазон питань повсякденного життя: патріотизм та підтримка населенням війни, зростання ролі жінок у суспільстві, комунікація між фронтом і тилом, продовольча ситуація в містах тощо.

У вітчизняній історіографії проблематика «домашнього фронту» розглядається в працях із повсякденної та соціальної історії. У цьому контексті слід передусім згадати про працю О. Вільшанської «Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни» (Вільшанська, 2004), яка певним чином стала орієнтиром для подальших досліджень воєнної історії з позиції зазначеного історичного напрямку. Одним із таких стала стаття Т. Герасимова «Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни» (Герасимов, 2015), в якій висвітлено соціально-економічне становище міста напередодні 1 серпня 1914 р., суспільно-політичні настрої його жителів у перші воєнні дні, кількадечну австро-угорську окупацію наприкінці літа 1914 р. та вплив воєнної доби на соціально-побутові проблеми містян.

Перипетії на «домашньому фронті» досить широко висвітлені в кам'янецькій пресі зазначеного періоду. Саме цей інформаційний ресурс лежить в основі джерельної бази нашої статті.

Мета статті – проаналізувати особливості повсякденного життя мешканців Кам'янця-Подільського в 1915–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. 1915 р. характеризувався помітними змінами в нарративах воєнної пропаганди. Якщо в перші місяці війни робився акцент на демонізації зовнішнього ворога для підтримування в масовій свідомості ідеї екзистенційної боротьби добра зі злом, у міру того, як воєнна доба затягувалася і ставала важким тягарем, під прицілом пропагандистів опинився «внутрішній ворог» як головний винуватець усіх негараздів. Так, наприклад, у кам'янецькій газеті «Подолія» стверджувалося, що «у німців та австрійців повністю відсутня цивілізація (в розумінні російської церкви) та наявний лише вульгарно зрозумілий ними прогрес» (Руднев, 1914, с. 1). За такої логіки, «оздоровлення» суспільства мало відбуватися через очищення від носіїв «чужих» цінностей. Унаслідок репресивних заходів царської влади навесні-влітку 1915 р. у Кам'янці-Подільському майже не залишилося австрійських та німецьких підданих (Вчера, 2015а, с. 3).

Те, що результат пропаганди не був абсолютним, свідчило ставлення місцевого населення до проведення через міські вулиці іноземних військовополонених, яке також деякою мірою можна розглядати як пропагандистський акт. Замість виявів ненависті містян до полонених австрійських солдатів і офіцерів спостерігалася протилежна емоція – емпатія. У травні 1915 р. у Кам'янці-Подільському до ніг конвоюваних військовополонених хтось із присутніх жителів кинув букет свіжих конвалій (Бонч-Лубневский, 1915, с. 3). Таке сприйняття військовополонених можна пояснити як недостатньою доказовою базою сконструйованого воєнною пропагандою «образу ворога», так і сподіванням на аналогічне ставлення до захоплених у полон військовослужбовців російської армії з боку протиборчої сторони.

До категорії «внутрішніх ворогів» потрапило також місцеве єврейське населення, хоча в серпні 1914 р. воно демонструвало свою солідарність із російською імперською владою. За допомогою реакційної преси серед широких мас створювався образ космополітичного «єврея-шкідника», котрий постійно намагався нажитися на поневіряннях християн під час воєнного лихоліття і за нагоди співпрацювати з ворожими державами (Герасимов, 2017, с. 187).

Варто додати при цьому, що ключову роль у зростанні антисемітизму відіграло традиційно притаманне воєнній добі загострення питання громадської моралі. Це спричинило великий резонанс судового процесу над п'ятьма вихованцями-євреями одного з кам'янецьких комерційних училищ щодо привласнення грошей із «кружкового збору», проведеного Всеросійським союзом міст «на користь пораненим воїнам». 8 липня 1915 р. в залі, де відбулося вирішальне засідання з'їзду мирових суддів, зібралася чимало кам'янчан. Відповідно до вироку суду троє підсудних, які безпосередньо брали участь у зборі, отримали покарання у вигляді позбавлення волі на три місяці, а інші двоє – виправдані (Дело, 1915, с. 2).

З цієї ж позиції в суспільстві поляризувалося ставлення до видовищних розваг, попит на які різко зріс унаслідок запровадження заборони на продаж спиртних напоїв, коли для багатьох актуалізувалося питання щодо пошуку альтернативного способу проведення вільного часу, а

.....
також через необхідність психологічного розвантаження в умовах напружених воєнних буднів. Невипадково один з тогочасних авторів місцевої газети «Подільський» писав: «Не лише хліба прагнуть кам'ячани, але, не зважаючи ні на що, й видовищ, як видно, яскравих, оригінальних» (А было, 1915, с. 4). Закономірно, що для адміністрації театрів і кінематографів, які з такою ж запопадливістю взялися задовольняти цей масовий запит, питання стосовно відповідності демонстрованої продукції тогочасній системі моральних цінностей не стояло. Це спричинило в суспільстві дискурс щодо необхідності контролю над громадською мораллю. Проти кам'янецького театру «Гігант» інформаційну війну розгорнув «Подільський». У численних публікаціях указувалося на випадки постановки сцен еротичного характеру за повного потурання правоохоронних органів (Военный, 1915, с. 3).

Переломним моментом у ставленні населення міста до війни варто вважати так званий «Великий відступ» російської армії навесні-влітку 1915 р., який був наслідком вдалих контрнаступальних дій австро-угорських та німецьких військ. Вулиці міста заповнили біженці та євреї, котрих росіяни, що відступали, примусово виселяли на схід із прифронтових територій. Наближеність до лінії фронту спричинила значний відтік міського населення, серед якого здебільшого були евакуйовані службовці губернських, повітових та муніципальних адміністративних установ, викладачі й студенти деяких місцевих навчальних закладів (Кліщинський, 2020, с. 330), а також містяни, котрі боялися за своє життя і здоров'я в разі ймовірної окупації міста. Згідно зі статистикою впродовж 1914–1916 рр. кількість жителів Кам'янця-Подільського скоротилася з 50,2 тис. до 45,5 тис. осіб (Статистическая, 1918, с. 3). Це його позитивно вирізняло на тлі інших губернських центрів, де спостерігалася протилежна тенденція й викликані цим проблеми соціально-побутового характеру. Насамперед варто говорити про стан житлової сфери, особливо чутливої до динаміки зміни чисельності міського населення.

Утім, за нетипової для більшості міст того часу відсутності проблеми нестачі житла, мешканцям Кам'янця-Подільського не вдалося уникнути кризи житлово-комунальної сфери. Головна причина полягала в особливостях роботи залізничного транспорту за воєнної доби, першочергово орієнтованого на виконання перевезень для російської армії. Це суттєво вплинуло на забезпечення міст необхідними товарами, зокрема тих, які використовувалися для освітлення вулиць і помешкань. Проблема досягнула апогею в другій половині 1916 р., тобто після успішної літньої військової кампанії Російської імперії. Однак ціна «Брусилівського прориву» для життєзабезпечення тилкових міст виявилася зависокою – намагання царського командування якомога швидше перекинути резерви, боєприпаси і продовольство до наступаючих військ повністю паралізувало залізничну мережу Правобережної України (Герасимов, 2017, с. 223). Унаслідок того в жовтні 1916 р. у Кам'янці-Подільському виник дефіцит гасу, що створило підґрунтя для його різкого подорожчання. Тоді лише протягом трьох днів ціна одного фунту підвищилася з 45–50 коп. (Цена, 1916, с. 3) до 90 коп. – 1 руб. 20 коп. (Цены, 1916, с. 3). Коли в грудні закінчилися запаси палива для місцевої електростанції та їх з тієї ж причини неможливо було поповнити, міська влада відімкнула від мережі торговельно-розважальні заклади та обмежила подачу енергії для друкарень і промислових підприємств з 16.00 до 23.00 (Объявление, 1916, с. 1).

Проте найбільш запеклі перипетії на «домашньому фронті» стосувалися товарів першої необхідності. Їхніми учасниками були виробники, продавці, споживачі та органи місцевої влади. Породжений війною екстраординарний характер економічних відносин неминуче призвів до зіткнення конфлікту інтересів. Так, запровадження на початку 1915 р. муніципалітетом такси на основні продукти харчування як засобу для протидії зростання на них цін в умовах масової закупівлі продуктів інтендантськими службами, призвело до скорочення продажу хліба в «Польських фільварках», оскільки тамтешні торгівці вважали таку цінову політику економічно неприйнятною (Вчера, 1915b, с. 3). З тієї ж причини в наступні місяці дефіцит хліба відчували вже всі жителі Кам'янця. Майже всі приватні та міські хлібні лавки були зачинені. У квітні на все місто випікав хліб лише один підприємець. Ситуація остаточно покращилася влітку завдяки зібраному врожаю (Герасимов, 2016, с. 83).

Загалом у 1915–1917 рр. так зване «хлібне питання» не сходило з порядку денного пересічного містянина, оскільки сукупність негативних економічних чинників не давала можливості місцевій владі забезпечити стабільний продаж хліба в місті. Через жорстке адміністративне регулювання цін продавці хліба вдавалися до недобросовісної торгівлі. Найчастіше покупцям пропонували недопечений продукт, який важив значно більше за готовий. Були також випадки, коли кам'ячани знаходили в придбаних випічках тарганів, волосся, різне сміття й навіть ґудзики, а в лютому 1916 р. у місцевому буфеті виявили булку зі свинцем від кулі (Рой, 1916, с. 4).

У 1915 р. до переліку важкодоступних товарів потрапили м'ясні продукти. Як і у випадку з хлібною торгівлею, продавці або відмовлялися відпускати товар за нерентабельними цінами,

створюючи штучний дефіцит, або торгували ним всупереч установленим ціновим обмеженням. У місцевій газеті зазначалось, що у відповіді на справедливі обурення покупців можна почути такі слова: «Можете їсти таксу, а не сало й м'ясо» (В воскресеньє, 1915, с. 3).

Ситуація на продовольчому ринку обтяжувалася суперечливою внутрішньою політикою царської влади. Після того, як 13 липня 1916 р. в Російській імперії ухвалено так званий «Закон про м'ясопосні дні», покликаний заборонити в окремі дні продаж м'ясних продуктів, на місцевих ринках м'ясо або різко дорожчало, або взагалі зникало. Швидко поширювалася нелегальна торгівля. Це автоматично призвело до різкого подорожчання м'яса птиці, на яке дія закону не поширювалася. Вже у середині липня у Кам'янці-Подільському за пару курей продавці вимагали 6–9 руб. (Вчера, 1916, с. 3).

У міру загострення боротьби на «домашньому фронті», проблеми фронту зовнішнього, тобто військового, відходили для містян на другий план. Розв'язання нагальних соціально-побутових проблем, які з кожним місяцем воєнної доби ускладнювалися, затьмарювало інтерес до зовнішньополітичних подій. На початку 1917 р. на сторінках кам'янецької преси зазначалося, що більшість населення наче «забула війну» й «цілковито пішла у вир життєвих чвар, пліток, вульгарності та бруду» (Мы и они, 1917, с. 3).

Висновки. У 1915 р. жителі Кам'янця-Подільського стали переконуватися в тому, що їхні сподівання на швидкоплинний характер війни були марними, хоча саме на вірі в швидку перемогу ґрунтувалися проурядові ура-патріотичні настрої 1914 р. Перша світова трансформувалася в тотальний воєнний конфлікт на виснаження, результат якого значною мірою визначався в тилу, де йшло запекле протистояння на «домашньому фронті». Найбільш запеклого характеру набули питання щодо чистоти громадської моралі, боротьби проти внутрішнього ворога в контексті кристалізації міжнаціональних стосунків на рівні свій-чужий, забезпечення населенням своїх щоденних потреб товарами першої необхідності. Щоправда, відносна наблизеність Кам'янця-Подільського до лінії фронту через рік війни дала йому несподівану перевагу над більшістю українських міст у такій соціально чутливій сфері, як житлова. Внаслідок тогочасного відступу російських військ із подільського губерньського центру виїхали на схід місцеві чиновники та працівники низки підприємств та установ, що унеможливило загострення квартирного питання, яке охопило більшу частину українського тилового міського простору. Оскільки для колективного сприйняття дійсності «поворот 1915 р.» означав зміну повсякденних установок і практик, відтоді можна говорити, що «домашній фронт» у Кам'янці-Подільському все більше затьмарював події війни, навіть після широко ротиражованого воєнною пропагандою «брусилівського прориву».

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Akin, Y.** (2018). *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*. Stanford: Stanford University Press. 288 p.
- Andrews, M. & Lomas, J.** (2014). *The home front in Britain*. London: Palgrave Macmillan, 263 pp.
- Davis, B.** (2000). *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 368 pp.
- Fridenson, P.** (1992). *The French Home Front, 1914–1918. The Legacy of the Great War*. Oxford: Berg Publishers, 326 pp.
- Proctor, T. M.** (2010). *Civilians in a world at war, 1914–1918*. New York: New York University Press. 363 pp.
- Strachan, H.** (2023). *The British Home Front and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 707 pp.
- А было.** (1915). А было вчера... *Подольнин, 21 июля, 4.*
- Бонч-Лубневский, А.** (1915). Миниатюры. *Подольнин, 3 мая, 3.*
- В воскресеньє** (1915). В воскресеньє на базаре Нового Плана... *Подольнин, 7 апреля, 3.*
- Вільшанська, О.** (2004). Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал, 4, 56–70.*
- Военный** (2015). Военный цензор г. Каменца... *Подольнин, 12 февраля, 3.*
- Вчера** (1915a). Вчера приступлено к выселению... *Подольнин, 29 марта, 3.*
- Вчера** (1915b). Вчера и третьего дня... *Подольнин, 21 января, 3.*
- Вчера** (1916). Вчера, несмотря на большой привоз... *Подольнин, 5 августа, 3.*
- Герасимов, Т. Ю.** (2015). Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 25, 391–399.*
- Герасимов, Т. Ю.** (2016). «Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збірн., 35, 79–89.*

- Герасимов, Т. Ю. (2017). *Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія*. Вінниця: ТОВ Меркьюрі-Поділля. 436 с.
- Дело (1915). Дело Ш. Зильбермана, Н. Компера и других. *Подольанин*, 26 июня, 2.
- Кліщинський, П. В. (2020). Кам'янець-Подільська учительська семінарія в роки Першої світової війни: функціонування в умовах евакуації (1915–1916 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 30, 329–337. DOI: 10.32626/2309-2254.2020-30.329-337.
- Мы и они (1917). Мы и они. *Подольанин*, 6 января, 3.
- Объявление (1916). Объявление. *Подольанин*, 16 ноября, 1.
- Рой, Г. (1916). Воскресные рифмы. *Подольанин*, 14 февраля, 4.
- Руднев, Н. (1914). Цивилизация и прогресс. *Подолія*, 15 октября, 1–2.
- Статистическая (1918). Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795–1918 гг. *Подольский край*, 11 июля, 3.
- Цена (1916). Цена на керосин... *Подольанин*, 9 октября, 3.
- Цены (1916). Цены на керосин... *Подольанин*, 11 октября, 3.

Тymofiy Yu. Gerasymov

Vinnytsia National Technical University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Kamianets-Podilskyi and the War on the «Home Front»(1915–1917): the Everyday Aspect

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the features of everyday life of the inhabitants of Kamianets-Podilskyi in 1915–1917. The methodology is based on the fundamental principles of scientific knowledge of dialectics and determinism and the general scientific principles of historicism and objectivity. To reveal the topic, the author used general scientific, special and interdisciplinary methods of historical research. Scientific novelty.* In the proposed article, for the first time in Ukrainian historiography, the daily life of Kamianets-Podilskyi during the First World War is highlighted within the framework of the concept of the «home front». **Conclusions.** In 1915, the residents of Kamianets-Podilskyi became convinced that their hopes for the swift nature of the war were in vain, although it was the belief in a quick victory that was the basis of the pro-government cheer-patriotic sentiments of 1914. The First World War transformed into a total war of attrition, the result of which was largely determined in the rear, where there was a fierce confrontation on the «home front». The issues of the purity of public morals, the struggle against the internal enemy in the context of the crystallization of international relations at the home-foreign level, and the problem of providing the population with basic necessities for their daily needs have become the most fierce. However, the relative proximity of Kamianets-Podilskyi to the front line after a year of war gave it an unexpected advantage over most Ukrainian cities in such a socially sensitive area as housing. As a result of the retreat of Russian troops at the time, local officials and employees of a number of enterprises and institutions left the Podil provincial center for the east, which prevented the aggravation of the housing issue, which covered most of the Ukrainian rear urban space. Since for the collective perception of reality «the turn of 1915» meant a change in everyday attitudes and practices, since then it can be said that the «home front» in Kamianets-Podilskyi increasingly overshadowed the events of the war, even after the «Brusylov breakthrough» widely circulated by military propaganda.

Key words: «home front», Kamianets-Podilskyi, the city, the First World War, everyday life.

References:

- A byilo.** (1915). A byilo vchera...[And it was yesterday...]. *Podolyanin – A Podolian*, 21 iyulya, 4. [in Russian].
- Akin, Y.** (2018). *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*. Stanford: Stanford University Press. 288 p. [in English].
- Andrews, M. & Lomas, J.** (2014). *The home front in Britain*. London: Palgrave Macmillan, 263 pp. [in English].
- Bonch-Lubnevskiy, A.** (1915). Miniatury i Miniatures]. *Podolyanin – A Podolian*, 3 maya, 3. [in Russian].
- Davis, B.** (2000). *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 368 pp. [in English].
- Delo** (1915). Delo Sh. Zilbermana, N. Kompera i drugih [Case of Sh. Zilberman, N. Komper and others]. *Podolyanin – A Podolian*, 26 iyunya, 2. [in Russian].
- Fridenson, P.** (1992). *The French Home Front, 1914–1918. The Legacy of the Great War*. Oxford: Berg Publishers, 326 pp. [in English].

- Gerasymov, T. Yu.** (2015). Kamianets-Podilskiy u peredden ta na pochatku Pershoi svitovoi viiny [Kamianets-Podilskiy on the eve and at the beginning of the First World War]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky – Scientific works of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences*, 25, 391–399. [in Ukrainian].
- Gerasymov, T. Yu.** (2016). «Khibne pytannia» v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy doby Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.) [«Bread question» in the cities of Right-Bank Ukraine during the First World War (1914–1917)]. *Intelihentsiia i vlada: hromadsko-polit. nauk. zbir. – Intelligence and power: socio-political scientific collection*, 35, 79–89. [in Ukrainian].
- Gerasymov, T. Yu.** (2017). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia: monohrafiia [Cities of the Right Bank of Ukraine and the First World War: everyday history: a monography]*. Vinnytsia: TOV Merkiuri-Podillia. 436 s. [in Ukrainian].
- Klishchynskiy, P. V.** (2020). Kamianets-Podilskaya uchytelska seminariia v roky Pershoi svitovoi viiny: funkcionuvannia v umovakh evakuatsii (1915–1916 rr.) [Kamianets-Podilskiy Teachers' Seminary during the First World War: functioning under evacuation conditions (1915–1916)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky – Scientific works of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences*, 30, 329–337. [in Ukrainian]. DOI: 10.32626/2309-2254.2020-30.329-337.
- Myi i oni** (1917). Myi i oni [Us and them]. *Podolyanin – A Podolian*, 6 yanvarya, 3. [in Russian].
- Ob'yavlenie** (1916). Ob'yavlenie [Announcement]. *Podolyanin – A Podolian*, 16 noyabrya, 1. [in Russian].
- Proctor, T. M.** (2010). *Civilians in a world at war, 1914–1918*. New York: New York University Press. 363 pp. [in English].
- Roy, G.** (1916). Voskresnyie rifmy [Sunday rhymes]. *Podolyanin – A Podolian*, 14 fevralya, 4. [in Russian].
- Rudnev, N.** (1914). Tsivilizatsiya i progress [Civilization and progress]. *Podollya – Podillia*, 15 oktyabrya, 1–2. [in Russian].
- Statisticheskaya** (1918). Statisticheskaya tablitsa chislennosti naseleniya g. Kamenets-Pod. 1795–1918 gg. [Statistical table of the population of Kamenetz-Pod. 1795–1918]. *Podolskiy kray – Podilskiy region*, 11 iyulya, 3. [in Russian].
- Strachan, H.** (2023). *The British Home Front and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 707 pp. [in English].
- Tsena** (1916). Tsena na kerosin... [Kerosene price...]. *Podolyanin – A Podolian*, 9 oktyabrya, 3. [in Russian].
- Tsenyi** (1916). Tsenyi na kerosin... [Kerosene prices...]. *Podolyanin – A Podolian*, 11 oktyabrya, 3 [in Russian].
- V voskresene** (1915). V voskresene na bazare Novogo Plana... [On Sunday at the New Plan market...]. *Podolyanin – A Podolian*, 7 aprelya, 3. [in Russian].
- Vchera** (1915a). Vchera pristupleno k vyiseleniyu... [Moved out yesterday...]. *Podolyanin – A Podolian*, 29 marta, 3. [in Russian].
- Vchera** (1916). Vchera, nesmotrya na bolshoy privoz... [Yesterday, despite the large import ...]. *Podolyanin – A Podolian*, 5 avgusta, 3. [in Russian].
- Vchera.** (1915b). Vchera i tretego dnya... [Yesterday and the third day]. *Podolyanin – A Podolian*, 21 yanvarya, 3. [in Russian].
- Vilshanska, O.** (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday life of the population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70. [in Ukrainian].
- Voennyiy** (2015). Voennyiy tsenzor g. Kamentsa... [Military censor of the city of Kamenets ...]. *Podolyanin – A Podolian*, 12 fevralya, 3. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 09.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.05.2023 р.